

ri művészet ez. Triptichonja középpontjában a szentté váló ember néz szembe velünk, balra fetreng a megalázott kreatúra, jobbra az öngyilkos zuhanásában lázadó pap. Mind nagyon-nagyon merő hús.

*Bán Zoltán András*

## A TÁVCSŐ MŰVÉSZETE

*Bodor Ádám: Sinistra körzet  
Magvető, 1992. 158 oldal, 130 Ft*

1. Bodor Ádám könyvének, a SINISTRA KÖRZET-nek már az alcíme is, EGY REGÉNY FEJEZETEI, megzavarja az olvasót. Regény ugyanis egész, fejezet pedig részt jelent. Az alcím viszont éppen ezt az ellentmondást akarja feloldani. Hiszen nem egy regény különböző részleteit, nem egy majdan befejezendő írás elemeit tartalmazza a könyv. A fejezetek éppen így és csak így alkotnak egységes egészet. Az alcím nem is műfajt jelöl meg, hanem inkább eligazítás, ha ugyan nem használati utasítás.

Aki viszont elsiklik az alcím fölött, és alámerül a szöveg sodrásában, az később mégis meg fog torpanni. Mert a regény úgy akasztja el az olvasást, ahogy a nyugodt folyó sodrása ágaknak és gyökereknek viszi az úszó fát. Az olvasó újra meg újra beleütközik valamibe, ami meghökkeníti. Mint például a nevek. Furcsák ezek, és a rendjük is eltér a magyar nyelvtől. Mindenik hihető: külön-külön, de ahogy egymás után sorjázva felbukkannak, hamar kiderül, hogy együtt mind valószínűtlenek. A névrend megfelel a román szokásnak, mégsem erre, hanem valamilyen hivatalos formára gondol az ember. Különösen, hogy a történelemből azt is megtudja, mindenik a besorolás, a körzet rendjéhez való idomítottág bélyege.

Akár erre, akár más hasonlóra figyelne fel az olvasó, mindenképpen gondolhat arra is, hogy csak a mai rendhagyó regények egy újabb változata került a kezébe. Ezt a véleményt még tovább erősítheti az első fejezet jellege. Hiszen annak első része mindjárt *in*

*medias res* vezet, a második pedig megadja a történet végét is.

Csakhogy ez a bizonyos *res*, amibe a mesélő így bevezet, nem annyira a történet maga, mint a körzet életvilága. Vagyis az, ami a történetek során nem mint folyamat, hanem inkább mint állapot bontakozik ki. A másik fejezetrészben viszont Andrej eleve azokat az eseményeket mondja el, amelyek végső változata egyszerre fogja az ő történetét és a regényt magát lezárni. Ez az ismétlés pedig egyáltalán nem esetleges, és nem is játék az idővel.

Mert a változatoknak helyük szerint más és más a közvetlen értelmük. Együttvéve pedig az a szerepük, hogy a mesélés ideje és a történések ideje egyaránt elveszítse jelentőségét. Ami azért fontos, mert a regény menetét Andrej Bodor mesélése bontakoztatja ki történetről történetre, mégpedig úgy, hogy ezekből sem külön-külön, sem együttvéve nem alakul ki a körzet története. A körzetnek ugyanis nincs története. Változások vannak, nem is kicsik, de ezekre inkább csak utalásokból lehet következtetni. A Liga bányász-sisakosai által okozott bolydulást is csak sejteni, a következményeket pedig legfeljebb kitalálni lehet. Még a parancsnokkisasszony rejtélyes halálával záruló általánosabb bomlást is csak hasonló módon lehet feltételezni.

Az utolsó eseménysor mindkét változata abban mindenesetre azonos értelmet kínál, hogy bármi változást is hoztak volna a bolydulások, a körzet világának rendje átalakulhatott, de nem szűnt meg abban, ami az emberek életét közvetlenül szabályozza és alakítja. Végül is Andrejt visszalátogatásakor azért kergetik ki a körzetből, mert kiment a szállásáról, amit, akárcsak első belépése alkalmából, ekkor is tilos elhagynia.

Erdélyben, Caragiale-tól ihletve, néha mondják is: „*Ha forradalom, legyen forradalom, de akkor ne változzon meg semmi.*”

Persze ez a közös értelem csak a regény végén tárulhat fel. Az első fejezetbeli változat ugyanis nem annyira a történetbe, mint inkább az elbeszélés módjába vezet be. Hiszen az olvasó általa a visszatekintő szemléletmód mindent egybefogó múlt idejében rendezkedik be. Még hozzá úgy, hogy ha egyáltalán azonosul valakivel, akkor az nem a körzetben tébláboló, hanem az abból kiszabadult és az

ottaniakról mesélő Andrej lesz. Amivel az olvasó végeredményben nem a mesélő Andrej Bodort, hanem az író Bodor Ádámot fogja – észrevétlenül – követni.

2. Bodor regénye a következő mondattal kezdődik: „Két héttel azelőtt, hogy meghalt, Borcan ezredes magával vitt terepszemlére a dobrini erdőkerület egyik kopár magaslatára.” (5. o.) Ezen a szemlén Andrej, akárcsak a körzet parancsnoka, a természetet figyel. Ettől kezdve úgy kísérik végig a regényt a természeti képek, ahogy a zenedarabokhoz járul a *basso continuo*. Két másik szövegrész pedig olyan, mint ha ennek az állandó kíséretnek az alaphangjait ütné meg: Borcan ezredes a szemle során, külön az ő számára kialakított pihenőhelyen, „hajadonfőtt, szélben lobogó hajjal, rezgő fülcimpákkal órákon át meredt távcsövével a keleti látóhatárra”. (5. o.) Majd pedig: „hazatérőben végigbaktatott valamelyik hegyháton, s... magába szította a rezervátum bódító csendjét, a völgyek mélyéről áradó patakzúgást” (uo.).

Az ember felületességében hajlik arra, hogy a regényekben előforduló természetleírásokat tölteléknek vagy pusztá háttérfestészetnek tekintse. A természet jelenléte azonban nemcsak a festészetben, az irodalomban sem esetleges. Különösen, hogy ami minden művészetben fontos lehet, az nem is maga a természet megjelenítése, hanem az azt meghatározó szemlélet. Ahogy azt legvilágosabban a festészetből lehet megérteni.

Leonardo SZIKLÁS MADONNÁ-jának két változatát, a louvre-belit és a londoni National Gallery-belit éppen a természeti háttér által sugallt szellem különbözőteti meg egymástól. Ezért nyitottabb és szelidebb a párizsi kép, melankolikusabb és gondterheltebb a londoni: mintha az egyik a Passió szellemét, a másik a feltámadáshoz fűződő megváltást idézné meg. Lorenzetti viszont a sienai, Palazzo Pubblico-beli ALLEGORIA DEL BUON GOVERNO freskójára valóságos, mindennapi toszkán tájat festett. Olyat, amelyet az emberek figyelő gonddal termővé tettek: hogy mindenki életét és sokak jólétét biztosíthassa. Ebben az embertől megművelt kezes tájban a reneszánsz városállam polgárának szemlélete elevenedik tehát meg.

A természet festészetben történő megjelenítéséről sokkal könnyebb véleményt alkotni,

mint az irodalombeliről. De nem azért, mert a festményt érzéki módon és ennyiben közvetlenül, az irodalmi alkotást viszont szellemi módon, azaz közvetve látjuk. Hanem azért, mert amíg a festmény egészét egyszerre fogadjuk be, az irodalmi művet csak fokozatosan, részletről részletre követve tudjuk megéleveníteni. A fokozatos kibontakozás során viszont sokkal könnyebb megérteni, hogy milyen szemléletmód határozza meg a természet jelenlétét egy-egy műben.

Bodor Ádám regényénél különös módon az nehezíti a megértést, hogy a természet a szövegben mindig csak feloldva és kis részletekben jelenik meg. Mintha sehol és semmikor nem létezne összefüggő valóságként. Pedig a regény éppen egy természeti szemlével kezdődik, és Andrej Bodor történetének elmondását is egy természeti látvány indítja. Azt a tájat írja le, amely őt a körzetbe érkezésekor fogadta. Csakhogy itt nem valóságos tájról olvashatunk, hanem különös helymeghatározást kapunk: „a fenyves fekete gallérja fölött villóztak a Pop Ivan és a Dobrin jeges tornyai” (17. o.). A pontos utalás mégsem jelöl valóságos földrajzi helyet. Az Erdős Kárpátok főcsúcsának, a Pop Ivannak nincsenek tornyai, és nem lejtőin húzódik az ukrán határ. A hegy jóval beljebb, már Kárpátalján van. Dobrin pedig több is létezik Erdély-szerte, csak éppen másfelé. A Sinistra-medence tehát képzelet szülte táj és hely. Bodor Ádám nem egy létező természetet ír le, hanem azt ugyanúgy megteremti, mint a képzeletbeli körzetet, amely az események kerete.

A Pop Ivanra való hivatkozásnak mégis van földrajzi értéke, amennyiben Románia egyik legelhagyottabb részének ember nem járta rengetegére utal, olyan vidékre, ahol a Sinistra körzet akár valóban létezhetett volna.

A természet megjelenítése különben nem is áll össze egészét adó tájképben. Bodor Ádám inkább részleges képek folyamatos szálaival szövi át a regényt. Úgy, hogy a szöveg alaptónusát végül is részletnyi képek sokasága és ezek változatos folyamatossága alakítja ki. Azáltal, hogy a részleges látványszilánkok, amelyeknek egyszeri érzéki szerepük van, végül filigrán szálak szövedékeként ivódnak bele a képzeletbe.

Ennek a mindig érzékelhető változatoságnak a jellege és jelentősége sehol sem mu-

tatkozik olyan – szinte mérhető – tisztaságban, mint az első fejezetben előrevett és az utolsóban megismételt tájleírás változatai közötti különbségekben. Aki észreveszi, hogy az első változat gazdagabb, mint a második, arra is könnyen rájön, hogy nem esetlegesen és nem egyszerűsítés okából, hanem a két szöveg elhelyezése miatt van ez így. Az első a regény általános hangulatába kell bevezessen, ugyanakkor mintegy beköti az olvasó lelkébe a természet jelenlétét is. Másrészt az, ami a regény elején alapot vet meg, de a végén fölösleges vagy zavaró lenne, az a befejező változathoz ki is marad.

A különbségek közül mindenesetre igen tanulságos az, ahogy a záróváltozatban megjelenő mondatrész: „*keleten hatalmas, narancsvörös felhő*” (155. o.) kezdeti megfelelője hangzik: „*Késő délutánra járt, a keleti égbolton a bánat felhője, hatalmas narancsvörös gomolyag világitott.*” (14. o.) A szikáran szűkszavú befejező változathoz nemcsak árnyaltabb és finomabb a nyitószöveg, hanem olyan jelzőt is tartalmaz, amely érzelmre utalván különbözik attól, ahogy a természeti képek hatásköre a regényben mindenütt a látvány érzéki árnyalataira korlátozódik.

Ezzel azonban csak egy további szinttel egészül ki a látványok érzéki valósága. Bodor Ádám olyan jelzőket is használ, amelyek a látvány érzéki valóságát más közvetlenül érzéki hatásokkal is gazdagítják. A befejező szövegváltozat egy mondatrészének: „*...Severin Spiridon tanyáját nem találtam, helyüket csak találgatni lehetett, néhány esőtől, hótól áztatott, sötétkék üszkös halomban*” (155. o.) ugyanis az első fejezetben a következő felel meg: „*...gondoltam, megnézem, hogyan irul-virul a kakukkfűves réteken egykori kedvesem, Elvira Spiridon, aki férjével, Severin Spiridonnal egy boronaházban lakott a tetőn, egy út menti tisztáson.*” (14. o.) Az egyszerűbb gazdagodást hozó jelzőket olyanok is kiegészítik itt, amelyek kivezetnek a színek és formák világából. A kakukkfű nem annyira színével és alakjával hat, mint ahogy tenné a szegfű. Egy fűszernövény illatának más az értelme, mint a rózsáénak. A kakukkfű pedig a sülték melegét és az izek finom gazdagságát juttatja eszünkbe. A *kakukkfűves rét* képzete ezért különösen sokrétű érzéki valóságot elevenít meg.

Ezeket és más hasonló finom különbségeken általában nem akad meg az ember szemé. Csak második olvasáskor vagy visszagondolva és elgondolkodva figyel fel rájuk. Észrevétlenül hatnak a lélekre. Bodor Ádám regényében azáltal, hogy a szöveg árnyalt egyszerűsége magával sodor.

Az olvasót hálójukba fonják az egyszerűségben sorjázó mondatok, úgy, hogy a természet folyamatos jelenvalósága végül egységes szövetbe rendeződik. A rövid képek teljesen belesimulnak a mindig hűvös, mindig pontos mondatokba. Szinte feloldódva illeszkednek a cselekvések, a párbeszédék és leírások közé, amelyekből az olvasásban egyáltalán nem válnak külön. A váltakozó jellegű mondatrészleteket általában sem lehet egymástól világosan elválasztani. Így a regény – az abbéli mesélés – nyelvi folyamata olyan egységesen göngyölgődik le, hogy alig lehet a részletek váltakozásainak alakulását észrevenni.

A természeti képek úgy simulnak bele a mesélésbe, mintha nem is volna önálló létük. Mind más és más jellegű részletekből buggyannak ki, hogy megint más jellegű részletekbe torkolljanak. Ezt ugyanúgy nem veszi észre az olvasó, ahogy azzal sem törődik sokat, ha egy szokványos regényben meditációk vagy érzelmek elemzéseit kötik össze a párbeszédék és cselekvések szakaszait. És ahogy ez utóbbiak esetében csak kényelmeség, előítélet vagy az egység megtörése okán lehet elsőbbséget feltételezni, úgy a SINISTRA KÖRZET-ben sem volna jogos vagy akár csak indokolt, ha a természet jelenlétét másodlagosnak hinnénk.

A regény stílusa azért ilyen egységes, és azért tud egységet teremteni, mert az egyenletesen kiérlelt mondatok másképpen szikárok és tiszták aszerint, hogy miről szólnak. Az érzések és gondolatok fogalmai, a cselekvések igéi és jelzői olyan egyszerűséggel rendeződnek mondatokba, hogy a leírást, a beszámoló jellegű elmondást pusztá és szenttelen tényközlésnek lehet felfogni. Egy rét, erdőszél, patak vagy bokor leírását viszont a részletek változatos vagy éppen váltakozó árnyalatai teszik elevenné. Hol egyszerűség, hol pedig sokrétűség viszi előre a szöveget. A természeti képek érzéki jelenléte annyira folyamatos, hogy az olvasó lelkében csírázó való-

ságérzést észrevétlenül is ezek alakítják ki a leghatékonyabban.

A stílus egységét mindenestre különböző látásmódok összekapcsolódása vagy inkább összefonódása teremti meg. Az egyik az, amely szerint Bodor Ádám élénk teríti a természetet. Szemléletmód ez, amely a lélek mélyén él, és amelyben nagyon régi, közös emberi magatartás hat. Olyan régi, hogy bárki más el tudná ugyan sajátítani, de csak annál válhat a lélek természetévé, aki beleszületett.

Aki manapság járja az erdőt, aligha tud a vonuló társaságok zenebonáitól megmenekülni. Régen sem kirándultak kevesebben, mégsem zengett tőlük a világ. Sokan mentek vasárnaponként a közeli dombokra, völgyekbe, és sokan jártak figyelve erdőt és rétet. Néztek és láttak, füleltek és hallottak. Öröm volt őzet látni az erdőn, medvét a havason. Vidította a lelket ősszel a harkály munkája, tavasszal a cinke fűrészelése. És jobb érzés volt meglátni az első kankalint vagy kikericsét, mint csokrot halmozni belőlük. Jó volt délidőben tüzet rakni a forrásnál, zsványpecsenyét sütni a tisztáson. Akinek arra volt kedve, hazafelé menet a város határán, az erdőszéli menedékházban megivott egy *Stehbiert* vagy egy hosszúlépeást.

Hozzá tartozott ez a városi léthez, a jó polgárember életéhez. Közép-Európában, Németországtól Erdély keleti csücskéig igencsak sokan voltak, akik így teremtettek lelkükben egyensúlyt a hétköznapok és a szabadnapok, a serénység és a békesség között.

Mert a természet varázsában való figyelő alámerülés erőt adott. Hogy a lélekben le tudjon ülededni a zavar, fel tudjon oldódni a feszültség. Ahogy lassan megbékélt az a löcsei polgár, aki leánya halálakor a Rehberg alatti méhesben rejtőzött el napokra, vagy az a kolozsvári legényke, aki egyedül ment ki a Dregán-völgy fenyveseibe, a vízesésekhez, ahányszor nehéz volt a szíve. Ott magukba szívták a fenyvesek susogását, a bükkerdők „bódító csendjét, a völgyek mélyéről áradó *patakzúgást*”.

Ez a csend, a vizeknek ez a csobogása, a természetnek ez az átölelő gazdagsága könnyűvé teszi a mindennapi tülekedések világát, segít a szorongattatások elviselésében, gyógyítja a lélek sebeit.

Bodor Ádám írásában is mintha a termé-

zet békét és nyugalmat adó jelenléte tenné lehetővé, hogy borzalmas és embertelen események emlékké váljanak és összeolvadjanak a bánat felhőjének narancsvörös gomolygásában. Sőt a természetnek folyamatosan jelen kell lennie, állandóan meg kell újulnia, hogy el lehessen mesélni a fejezetről fejezetre halmozódó rémségeket. Mert az sem elég, hogy az emlékezés már szétterítette a görcsök csomóit. Folyton védekezni kell, hogy az érzelmek ne forrósodjanak fel, hogy összeolvadásuk ne válhasson pusztító lávafolyammá.

Ez a kiegyensúlyozó erő azért tud hatni, mert a természet nem háttér vagy keret, hanem állandóan jelen lévő, összekötő valóság. Ez vezet ki mindenhonnan, és ez vezet be mindenhova. Megjelenése mindig körülhatárolt: önmagában is meg azáltal is, ami előtte és utána van. Bodor Ádám annyit és úgy látat meg velünk, amennyit egy erdőszéli ház előtt ülő ember távcsövén keresztül láthat. Szabad szemmel az egész rétet átfogja a tekintet, a színek pedig egyetlen gazdag színyeggé egyesülnek, amelyben nem vesszük észre sem a virágok formáit, sem a színek árnyalatát. Szabad szemmel minden harangvirág kék. Távcsövön át a rétek, erdőszélek, bokrok minden alakja és színárnyalata fontos. És annyira közeli lesz a fenyők közül kibukkanó őz, hogy akár meg is lehetne szólítani. Így történhet ez bármikor Kolozsvár fölött, a Dobrin gerincén, Beszterce táján, a Kuhhorn oldalában vagy egy tiroli erdőszélen Merán környékén.

Ilyen a Bodor Ádám által regényében életre keltett természet is. Ezért és így lesz minden egyes kinagyított és közel hozott részlet összes rezzenése és módosulása fontos. Mintha már csak ezeknek volna jelentőségük. És a természet kibomló képzeletbeli világának szinte elevenebb a jelenléte, mint a szabad szemmel látható valóságosnak. Hiszen ezt a természetet nemcsak befogadjuk, hanem mi magunk rakjuk minden gazdagságával együtt a lelkünk mélyén össze.

**3.** Bodor Ádám regényében van elbeszélő, aki egyben főhős, és az ő története gomolyodik le úgy, hogy annak lezárulásával véget ér a regény is. Csakhogy a történet nem történet, a cselekmény nem cselekmény, és a főhős egyiknek sem *actora*.

Andrej, mint elmeséli, azért ment a körzetbe, hogy fogadott fiát megtalálja és kimentse. Meg is találja, és amikor Béla Bundasian nem akar vele menni, vége a történetnek, a regény akár be is fejeződhet.

De abból, amit Andrej elmesél, az is kiderül, hogy semmi sem az ő tettei által történik. Sőt a saját szándékai és a történések között sincsen semmi kapcsolat. Már a cselekményt indító második fejezet is ezt teszi világossá. Amikor Andrej megérkezik a körzetbe, rögtön elmagyarázzák neki, hogy csak a parancsnok, Borcan ezredes fogadhatja be. Ha kedve lesz hozzá, és akkor, amikor akarja. Addig várnia kell. Bármit szeretne is, nem tehet semmit. Még a házból sem szabad kilépnie. „*Itt minden a hegyvidászoké*”, mondja Nikifor Tescovina. És azt is, hogy „*Ők gondoskodnak itt a népről*”. (19. o.) A gondoskodás pedig mindenre kiterjed. Legjobb, ha még a nevét is elfelejti. És ne mondjon senkinek semmit, se önmagáról, se szándékairól. Helyesebben mondhat, amit akar, csak ne az igazat. Iratairól pedig jelentse ki: elvesztek.

Amikor Borcan ezredes végül befogadja, nevet is ad neki. Senki sem tudhatja, még az olvasó sem, hogy kicsoda az az Andrej Bodor, akinek a létét semmi más nem bizonyítja, mint a nyakában lógó dögcédula.

A körzetben ugyanis senkinek nem lehet személyisége. Még a feletteseknek sincs. Borcan ezredes halála után az új parancsnok, Coca Mavrodin, később maga is „*talányos módon végezte*” létét: „*Ültében elaludt az erdőn*”, és „*a rárakódó jégcseppek üvegébe fagyott*”, végül pedig az olvadozó jégtuskó helyén „*csak egy ázott, bogárszagú, ezredesi csillagokkal teletűzdelt rongykupac maradt*”. (43. o.)

Andrej annyira nem egyén, hogy alig vannak és alig is lehetnek olyan cselekedetei, amelyeket valóban az övének nevezhetnénk. Igaz, eljut fogadott fiához, de egyáltalán nem saját akaratából, hanem azért, akkor és úgy, ahogy az ezredeskisasszony akarja. Fogadott fia pedig még közeledését is elutasítja, és a körzetet olyannyira nem akarja elhagyni, hogy amikor a parancsnok elküldi, inkább felgújtja magát.

Andrej nemcsak semmit sem tehet meg, amit akarna, de mindent megtesz, amit tőle akarnak. Mintha nem is Andrej, hanem az ezredeskisasszony cselekedne általa. Így segít

emberek megölésében, így falazza be a barlangba az odabújt menekülőt.

Sinistrában senkinek sincs se szándéka, se akarata. Mindenki csak a körzet rendszere cselekszik. Még akkor is, amikor élni próbál benne, mert azt is csak annak rendje és módja szerint teheti. Így él Andrej azzal az Elvirával együtt, akit Coca Mavrodin rendel mellé társnak, akkor is, ha előtte Aranka Westinnel szőtt vágyai szerint szerelmi viszonyt.

Bele kell nyugodni tehát: a regény leginkább abban az értelemben alakul a cselekmény szerint, hogy a minden és mindenki fölött uralkodó rendszer az igazi cselekvő. Hiszen az emberekkel még saját tetteik is csak megtörténnek.

És mégis mindezt természetesnek érzi az ember. De nem is lehet másképpen. Mindezekelőtt azért, mert a cselekedetek és történések képzeletbeliek és ugyanakkor valóságosak. Mindig tudjuk, hogy képzelt világban járunk, és tisztán érezzük azt is, hogy minden valóságos. Minden eseménynek éppen úgy van teljes erejű hitele, hogy tudjuk, semmi sem lehet valóságos. Különbösen is: semmi sem tud olyan valóságos lenni, mint amilyenek képzelt személyek és történetek lehetnek. Ha másért nem, akkor azért, mert hiszen a valóságról is képzeletünkkel alkotunk képet. De ez mindig olyan kusza és gyakran olyan ellentmondásos, mint maga az élet. Csak az tud koherens is lenni, amit a képzelet teremt.

A képzelet és a valóság játéka mindig sokkal mélyebbek, mint azt gondolnánk. Minden mögött van valami más is. Amit elsősorban észre sem veszünk, amit talán csak megérzünk. Valami, amit viszont előbb-utóbb könnyen meg tudunk érteni.

Ilyen értelemben válhat emblematicussá a Bodor név is. Elég ugyanis arra gondolni, ahogy Bodor Ádám maga elé állítja Andrej Bodort, hogy közvetítsen közte és az olvasó között. És akkor Bodor, mint Ádám, valóságos és mint Andrej, képzeletbeli személy egyszerre. Még azáltal is, hogy Andrejt megteremtve, Ádám önmagát valósítja meg.

Hasonlóan egybeolvadó kettősség valósul meg abban is, ahogy Andrej nemcsak azt meséli el, ami történt vele, amit tett és amit másoktól tudhat, hanem azt is, amit sehogy se

tudhatott. Aztán Andrej a vele megtörtént eseményeket úgy mondja el a jelenben, mint-ha a múltban történtek volna, a múltbelieket meg úgy, mintha a jelenben történnének. Az elbeszélésben a múlt egyszerre (megtörténtként) mint valóság és (emlékként) mint képzelet jelenik meg, és ez a kettő együtt, az olvasásban eggyé válva lesz végül hiteles.

Ennél a közel hozásnál azonban fontosabb a fordítottja. Az, hogy a múlt valóságos eseményeit az emlékezés újra elképzelve eleve-níti fel. Ez pedig kétszeres távolságot teremt. Egyszer a múlt és a jelen közötti idő által, másodszor a képzelet és a valóságos élmény közötti különbség által. Az egyik külső, a másik belső, és így a távolság meg is határozza a formát. Vagyis az elmesélés módját, amelyet az olvasó magába fogad, és saját élményként bontakoztat ki. Ebben az élményben ő maga is azt a kettősséget egyesíti, amely az elbeszélés mögött él. Tehát egyszerre képezi újra, immár saját képzeletének harmadik távolságtéremtő valóságában, a művet magát éltető, kétféle távolságtéremtő egységét. Az olvasásnak ezt a lelki magatartását eleve kikerülhetlenné teszi a befejező fejezet előrevett változata által adott indítás a SINISTRA KÖRZET első fejezetében. Amikor Andrej elmeséli, hogy a körzetbe való visszalátogatása során régi helyeket keresett meg, felidéz egy képet, amely az egész elbeszélés metaforája lehetne. *„Előtte, a tisztáson kanyarogva jégből vagy, ki tudja, talán üvegből való kettős csik ragyogott a felhő visszfényében. Az izzó tavaszi fűvön saját sítalpaim egykori nyomai kanyarogtak el, tova az erdő homályába, odatapadtak a földhöz, megmaradtak a legutolsó télről, amit évekkor korábban pont ott, a hágón töltöttem.”* (14. o.) A régi történesek is úgy kristályosodnak ki és sorjáznak a lélekben, ahogy az ösvények sokat taposott hava válik jéggé.

Mert az emlékezésnek is megvannak a törvényei, csak ezek felett nem az elme logikája uralkodik. Az emlékek minden válogatása és minden sorjázása a lélek kénye és kedve szerint történik. Semmi sem esetleges, és semmi sem szükségszerű. A léleknek sokféle törvénye lehet: vannak, amelyek egyéniek, és vannak, amelyek akár közösek is lehetnek. Csak kizárólagosak nincsenek. Ezért nőhet művészetté az emlékek világa, és ezért öltheti magára a művészet az emlékezet orcáját.

Bármilyen lenne is a törvény, amely egy alkotásban megvalósul, azt sose lehet meghatározni, de mindig meg lehet érezve érteni. Ezt az értést pedig szavakba lehet foglalni. Igaz, nem szó szerint, hanem többnyire csak képletesen. Vagy más közvetett és közvetítő módokon. Mint Bodor Ádámét metaforákkal. Amelyek közül mindenik más és más felismerést, esetleg éppen megértését igyekszik megközelíteni.

Ilyen lehet a távcső metaforája is. Nemcsak azért, mert távcsövön át mindig olyan részleteket látni, mint amilyenek a regény fejezetei, és nemcsak azért, mert a természeti részleteket még kisebb körökbe foglalva és felnagyítva lehet közel hozni. Ennyi ugyanis egyoldalú volna, és ez csak hasonlatra lenne elég. A hasonlatból akkor lesz metafora, ha arra gondolunk, hogy a cselekvéseket és eseményeket kináló kivágások is olyanok, mintha távcsövön át látnánk őket. De ezekhez nem úgy kellene a képzeletbeli távcsövön átnézni, mint a természet képeinél, hanem fordítva. Ekkor ugyanis minden, amit átfog a tekintet, kisebbnek fog látszani, mint amilyen szabad szemmel. És távolabbinak is fog minden tűnni. Ahhoz hasonlóan, ahogy Andrej, parancs szerint fényképezve, meglátja a határon átjövő Mustafa Mukkermant: *„Belekkukantottam a keresőbe, s a telepíngált kamion, a sofőr, a két szürke gúnár a két dobermannal mindjárt életre kelt kicsiben, a matt üvegen.”* (49. o.)

Andrej olyan szenvtelenséggel mesél cselekvésekről és eseményekről, hogy az olvasóval éppen ilyen távolságból láttatja a kikerekített részleteket.

A távcső, egyfelől nézve át rajta, közel hoz és nagyít, másfelől viszont kicsinyít és távolít. Ez a kettős játék hozhatja közös nevezőre a természeti képek megidézését és a történesek elmondását. Méghozzá úgy, hogy a kétféle képek a hangnem váltása nélkül kapcsolódnak össze.

Továbbá: a kétféle látásmód azért is tud egységes szövegben összeforrni, mert az elbeszélésben nem törnek fel semmiféle érzelmek. Így semmi sem töri meg az érzéki megjelenítés nyugodt folyamatosságát, és Andrej elbeszélése a mondatok egyenletes menete szerint lehet egységes. Mégpedig anélkül, hogy az bárhol és bármiben egyenmű vagy éppen egyhangú lenne.

4. A SINISTRA KÖRZET minden szakaszában Andrej egy-egy történetet mesél el, amelynek kezdete és vége van, és amely nem folytatódik a következő fejezetben. A történetek mégsem záródnak magukba. Összeköti őket az elmesélés ritmusa, az apró utalások sokirányú kapcsolatrendszere, és ami a legfontosabb: hogy mindenik túlmutat önmagán, és bár az, amire mutat, sehol sem nyilvánul meg, sőt meg sem fogalmazódik, ezek a sejtetések mind-mind egy közös pont felé konvergálnak.

Ez a belső kapcsolat semmiképp sem érzelmekből bontakozik ki. Bármennyi szörnyűségről beszélne is Andrej, éppen ezek nem összegeződnek. Belőlük nem nő ki se konkrét, se átfogó értelmezés. Andrej mindent hétköznapi eseményként mesél el, és minden meg is marad annak.

Minden, amit Andrej elmesél, legyen az borzalmas, kegyetlen vagy megalázó, mindenképpen mélységesen rokon egymással. Abban is az, hogy egyszerre lehetséges és valószínűtlen. Ami valószínű, az aligha lehetséges, és megfordítva, ami lehetséges, az aligha valószínű.

A világ, amely kikerekedik, egészében véve annyiban valóságos, amennyiben nem az, vagyis azáltal valóságos, hogy képzeletbelinek tudjuk. Bármit vélünk is a valóság leírásának, minden eleméről rögtön kiderül, hogy nem is lehet az.

Bodor Ádám nyilvánvalóvá is teszi, hogy képzeletbeli világot teremtett. Ennek a teremtett világnak pedig éppen azért van hitele, mert minden pillanatban tudjuk, képzelt valóságról olvasunk. Sőt a regénynek nagyobb valóságértéke van így, mint amit a valóság bármennyire pontos ábrázolása elérhetne. Mert az olvasó nem egyszerűen befogadja és elhiszi azt, amit olvas, hanem az egész regényt is ő maga teremti újra, ahogy tette a természeti részletekkel is. Aki beleélés-sel próbálkozna, az nem kelthetné a regényt igazi életre. Mert ahhoz, hogy belső élete bennünk is kibomoljon, kell, hogy mi is mindent kívülről – mintegy távcsővel – nézzünk. Vagyis úgy, mintha a frissen teremtett múltat emlékként idéznénk meg.

Andrej elbeszéléseit végül is úgy olvassuk, ahogy mesét szokás hallgatni. Piroskának és a farkasnak is azért van hitelük, mert tudjuk,

hogy csak képzeletben léteznek, de a mesében valóságos viszonyokra ismerünk rá. A különbség annyi, hogy Bodor Ádám regényében egy megélt rendszer egész világára ismerünk rá.

Ez a ráismerés azért lehetséges, mert a kommunista rendszer mindenkiben emlékké vált, ezáltal elhalványodott, és mégis valóságosan él. Ez az emlék úgy formálódik, hogy mindenki igyekszik minél nagyobb távolságot teremteni a közös múlttól. A rendszerből immár kiszabadulva, igyekszünk külső szempont szerint gondolni rá. Többnyire ilyen külső viszony szerint alakultak át az érzelmek is. Ami azért lehetséges, mert Európának ezen a részén a totalitárius rendszerek kívülről szakadtak – így vagy úgy – mindenki nyakába. Ezért kaphat az emlékezet megkönynyebbülést nyújtó segítséget attól is, hogy Andrej Bodor a SINISTRA KÖRZET világáról mint átutazó idegen mesél. Bodor Ádám már az első fejezetben világossá is teszi, hogy Andrej „ideiglenesen tartózkodó” idegen a körzetben, aki – ahogy később kiderül – a török kamionossal bármikor világgá mehet.

A kommunista korszak emléke persze mindenkiben másként él. Hiszen mindenki a maga módján élte volt meg annak valóságát, és mindenki más érzelmek és értelmezések szerint formálta emlékké élményeit. Volt, aki lassan szakadt el a hittel vállalt rendszertől, és volt, aki kezdettől ellenségesen állt vele szemben. A különbségek az emlékezésben is folytatódnak, ezeket tehát nem is lehet közös nevezőre hozni. Bodor Ádám mégis megteremtette a SINISTRA KÖRZET-tel ezt a közös nevezőt.

Legközvetlenebb oka vagy inkább alapja ennek az, hogy a Bodor Ádám által elképzelt világban semmiféle ideológia, morális magatartás, hit vagy érzelm nem játszik szerepet. Sem abban, ahogy Andrej elmeséli a történeteket, sem azokban a tettekben, amelyekről mesél, semmi sincs, ami ilyen irányba vezetné az olvasót. Mégis vannak olyan leírások is, amelyek érzelmi-értelmi reakciót váltanak ki, sőt irányt is adhatnak.

Mustafa Mukkerman megmotozásának története ezek leglátványosabbika. Megállítja kamionját a határon, hogy titkos küldemény csempészésén kapják rajta. De az ezredskiszasszony emberei semmi mással nem tö-

rődnek, csak a testi motozással. „*Csak úgy kutakodtak a hús fodrai, redői között, ujjukat reménykedőn, lassan és érzéssel húzták végig a hurkák árkaiban. Mustafa Mukkerman feneke két pofáját is félrelebbentették, nagy komoran beletekintettek, megríngatták a herezacskóját, benne az álmos galuskákat.*” (51. o.) Pedig az lett volna az észszerű, ha mindent alaposan megvizsgálják. Ahogyan viszont nem ésszerű, hogy a körzetparancsnok visszafogott dühvel válaszol kudarcára. És a kerekék kihatására vagy más hasonló megoldásra gondol. „*Menjen el tőlünk örökre a kedve.*” (54. o.)

Ezt a jelenetet az is megkülönbözteti a többitől, hogy nyíltan feltör benne a mesélésben gyakran lappangó groteszk. Önmagában azonban semmi sem groteszk. A felfogás módja viszont bármit azzá tehet. Andrej úgy meséli el a jelenetet, ahogy azt Mukkerman mulatva nézhetné végig: „*Amúgy is meg szerettem volna mutatni maguknak a pucámat.*” (50. o.)

Amikor groteszknak érzünk egy jelenetet, akkor az egy nagyon is konkrét (gyakran valamilyen felsüléssel összefüggő) és kívülről felfogott viszonyból nő ki. Így ebben a jelenetben megerősödik az, ahogy Andrej mindent kívülről nézve mesél el. Ugyanakkor a groteszk valamennyire megszelídíti a szörnyűségeket. Mind a két hatás azt is segíti, hogy ezeknek a jeleneteknek az elmondása jól belesimulhasson az elbeszélés visszafogott stílusába. Amit az is elősegít, hogy a groteszk érzése nem összegeződik más hasonló érzésekkel. Legfeljebb gondolati, értelmezésbeli általánosítást tesz lehetővé. Ez esetben azt, hogy a cselekvések rendszerbeli értelmetlen né válása könnyebben tudatosulhat, ami aztán a rendszer értelemellenességét segít megérteni.

A kamionos mindenestre azért tud a körzetemberek parancs szerinti serénykedésén és az előre látott kudarcon mulatni, mert ő csak átutazó, előkelő idegen, aki fölött nincs hatalma a körzetnek. Ez a kívülállás jelenik meg abban a gesztusban is, amellyel Mukkerman Andrejnek egy Kindertojást nyom a kezébe.

Van azonban egy másik irány is, amelyben elindulhat a gondolkodás. Ez pedig a rendszer szellemének középpontjába vezet. Ez a szellem Coca Mavrodin dühének a forrása, de ennek felel meg az is, hogy a határon általában sem

szabályok szerint szokás motozni, hanem személyből, parancsra vagy sűgásra.

„*A lengyel elutársak, azt hiszem, szántszándékkal átverték minket*” (54. o.), magyarázgatja rendszerhűen az egyik kudarcot vallott motozó, de a parancsnok rögtön elhallgattatja. Ezzel azonban elesik az ideológiának megfelelő értelmezés lehetősége. Helyette viszont annál nyíltabban bukkan ki, hogy a totalitarizmusban bármilyen akció kudarcra személyes sértésnek számít. A rendszer emberei minden sikertelenséget így éltek meg, függetlenül attól, hogy milyen pozícióban lettek legyen. Ez a nyíltság viszont csak akkor érthető, ha számításba vesszük, hogy a kommunista totalitarizmusok idővel – vagyis abban a mértékben, amelyben az ideológia hitből fakadó ereje szertefoszlott – lemeztelenedtek. Vagy legalábbis átlátszóvá vált a testük, láthatóvá tisztultak a fenntartó viszonyok és az azokat éltető, gerincüket és lelküket alkotó közvetlen emberi magatartások. Így tárul fel a regényben Coca Mavrodinnak, a körzet parancsnokának és úrnőjének lelke. Pontosabban az, ami az ő egyetlen személyes valóságát alkotja.

Ez határozta meg az ezredeskisasszony döntését is, amivel a tunguz náthára, a halálos lázt jelző csonttollú madár pusztításainak hírére válaszolt: „*Most kihírdették, az idén a téli járvány elmarad, oltásra sem lesz tehát szükség, mindenki térjen békében haza. Miután a felcsereket előcsalogatták a rendelőből, saját kezűleg hordták ki az udvarra a gyógyszeres dobozokat, és az egészet széttaposták.*” (81. o.)

Ez a döntés semmiképp sem ésszerű. Önmagában áll, önmagát indokolja, és önmagát alapozza meg. De éppen ezért érvényes. Mert ez felelt meg a rendszernek. Annak ugyanis éppen az önkény volt az igazi mozgatója. A Sinistra völgyében is ez volt minden tett és történet forrása.

Való igaz, hogy a totalitárius rendszerek erejét a vállalt, elfogadott és kikényszerített egyetértésből kiinduló együttműködés adja. És hogy ez az egyetértés valamely hit által fel-fűtött ideológia rendszerré válásában formálódik ki. Ezeknek a hiteknek a szertefoszlása pedig a rendszer alapjait vékonyítja el egészen addig, amíg végül már semmi sem támasztja őket alá. De sokáig tovább él a hit mímelése az ideológia formális érvényesítése

alapján. Ami csak azért lehetséges, mert a totalitarizmus belső gerince mindkettőt maga is fenn tudja tartani, amennyiben az egész társadalmat a totalitárius rendszert alkotó viszonyok szerint tartja össze. Ez a gerinc az önkény mindenre kiterjedő és mindent összefogó hierarchikus uralmi rendszere. Amely akkor is működik, ha a hitek már ellanyhultak, és az ideológia látszattá vált. Teszi ezt a kényszer, a terror, vagyis a félelem általános hatékonysága által. Mert ha a hitek adtak formát, egyetemességet és hatékonyságot annak az általános emberi magatartásnak, amit Étienne de La Boétie a *servitude volontaire* fogalmával jelölt, az önkényuralom által továbbvitt terror és az általa biztosított félelem hitek nélkül is elég ahhoz, hogy az általánossá szilárdult önkéntes szolgaság biztosítsa a rendszer további létét. Ilyen változás vagy átalakulás következtében formálissá és másodlagossá válhat a rendszer eredeti értelme, mégsem gyengül meg a rendszer totalitárius jellege. Továbbra sem engedi meg senkinek, hogy félrehúzódjon, hogy külső szemléletmód szerint cselekedjék. Csak a vele összhangban lévő gondolkodásmód megnyilvánulásait tűri meg. Így a rendszert csak belülről lehet megélni.

Ilyen világ képzelt mását teremtette meg Bodor Ádám egy *tour de force* segítségével. Andrej elbeszélése ugyanis kívülről láttatja a rendszerben megélteteket, vagyis azt, ami őt annak idején elzárta ettől a külső látásmódtól. Önmagában véve ezt oldja meg az elbeszélés múlt ideje, mert az emlékből válik külsővé a szemlélet, ami az élményben még belső volt. Ehhez kapcsolódik egy második feloldás, amire azért van szükség, mert nélküle az olvasás során újjászületne az ellentét. Ez csak azért nem történik meg, mert a regény fejezetei önálló létükkel felbontják a folyamatos elbeszélést, és megakadályozzák, hogy az események egységes sodrású cselekménnyé válva magukba zárják az olvasót. Amely esetben ő is csak belülről élhetné meg a körzet képzelt világát.

Igaz, mindez nemcsak annak nyit utat, hogy a külső látásmódot egyszerű gondolati élmény egészítse ki, hanem annak is, hogy a képzelt világ művészi valóságával ellentétes általánosítások is kibontakozhassanak. Olyanok tehát, amelyek a képzelet sűrűjéből nem

a megtapasztalathoz vezetnek, hanem az elvont értelmezés felé terelik a gondolkodást. Ezt az olvasóban létrejövő alternatívát csak úgy lehet feloldani, csak azáltal lehet megakadályozni, hogy dilemmává fajuljon, ha az olvasói értelmezés korlátot szab magának, vagyis lemond az átfogó általánosításokról, amelyek bármely totalitarizmusra vagy akár csak minden szocialista totalitarizmus összes szakaszára érvényesek lehetnének.

Az emberi élmények és tapasztalatok közvetlen valóságánál maradva ugyanis nemcsak a rokonságok válnak nyilvánvalóvá, hanem a különbségek megértése azt is világossá teszi, hogy a legkülönbözőbb változásokon és összefonódásokon át az emberi viszonyoknak ugyanaz a világa és a magatartásoknak ugyanaz a rendszere él tovább, amelynek segítségével a totalitárius rendszer kialakította volt magát.

A hitleri nemzeti totalitarizmus emberi tartalmát annak általános célja, Európa német uralmú új rendjének kialakítása határozta meg. A zsidók legyilkolása ebben az összefüggésben a tágabb és általánosabb népi-irtás előkészítése volt. A totalitarizmus ehhez kellett hozzászoktassa a német társadalmat. A gazdasági viszonyok konzerválása és a belső változások megakadályozása következtében a nemzetiszocialista lágervilág elkülönített test maradhatott. Így is biztosítani tudta a társadalom egészét átfogó és a rendszer léteéhez szükséges megfélemlítést. Különösen, hogy az átfogó terrort egyben a nemzet tiszta közösséggé tételének abszolutisztikus hite is fűtötte.

A rendszerré általánosított nemzeti erőszakszervezet eszerint szervezett közösségi és állami tömeggyilkosságban teljesíti ki az őt megalapozó terror értelmét. Ez határozza meg a rendszer belső szerkezetét alkotó közös erőszak és az ezt éltető egyéni magatartások jellegét. A sztálinista totalitarizmus is rendszerré általánosított közösségi erőszakszervezet volt, de ennek az erőszaknak más volt az értelme, és így más lett a rendszert éltető közös erőszak, valamint az azt éltető egyéni magatartások jellege.

Ez az erőszakrendszer értelme szerint befelé irányulva akart abszolút és eszményi közösséget létrehozni. Mert ezt a társadalom és a gazdaság egész szerkezetének átalakításával

szerette volna elérni. Ez határozta meg a szovjet légérvilág jellegét és szerepét. Mindezekelőtt azt, hogy a Gulag szervezete többszörösen megalapozó szerepet játszott az egész társadalom mindennapi életének alakulásában. A légerek csak mint termelő szervezetek különültek el a társadalomtól, ennyiben viszont az egész sztálini iparosítás egyik, ha ugyan nem a legfontosabb szervezetét alkották. Ennek a nemzetgazdasági szerepnek az alapját a tömeges rabszolgamunka adta. Amihez viszont a rabszolga-munkaerőt folyamatosan szélesedő mértékben kellett biztosítani. Továbbá a társadalmak egész gazdasági életét az fogta össze és egységesítette, hogy mindenütt, minden munkahelyen az erőszak hozta létre és tartotta fenn a legközvetlenebb viszonyokat. Így aztán olyan összefüggő és egységes erőszakrendszer fogta át szervesen az egész társadalmat, amelynek egyetlen része sem vált igazán külön. Annál kevésbé válhatott külön, hogy az állam abszolútumra és teljességre törő erőszakszervezete az egész lakosság, minden népek átgyúrásán munkálkodott. Ebben a totalitarizmusban a rabság és a szolgaság határozta meg a közös viszonyok és az egyéni magatartások egész világát.

Ez az általános jelleg uralkodott ott is, ahol a légerek közvetlen gazdasági szerepe egyáltalán nem vagy csak alig alakult ki. Olyannyira, hogy akkor is biztosítani tudta az általános terrort és félelmet, amikor az ideológia szerepe meggyengült. Az önkény rendszere így egymagában is fenn tudta tartani a szolgaság és rabság általános viszonyait, amelyek szinte önműködően biztosították, hogy az emberek folyamatosan éljék át és tartsák fenn a megalázó viszonyok átfogó kényszerét.

Égész országok éltek továbbra is folyamatosan lágerszerű viszonyvilágban, sokfelé tartották az embereket a kiszolgáltatottság, a nyomorult élet és a megaláztatottság rendszerében. Az erőszakrendszer elvesztette ugyan belső értelmét, de öncélúvá válva tovább létezett, mert a szolgaság egyetemessége minden szinten biztosította a hierarchikus önkény minden formáját, miközben az önkény rendszere az önkéntes szolgaság egyetemes létét tartotta fenn. Ebben a szakaszban nemcsak lehetségessé vált, hogy a nemzeti

ideológia helyettesítse a szociális messianizmusét, hanem ez utóbbinál jobban össze is tudta tartani a rendszert. Mégpedig azáltal, hogy a közösségi agresszivitás csak formálisan irányult kifelé, valójában azonban mindenekelőtt a belső, általános besorolást és elnyomást szolgálta.

És még folytatni lehet a lebomlás folyamatának értelmezését. Mert amikor vége szakad a totalitárius uralomnak, akkor az önkény hierarchiája és az emberek általános szolgasága él erőteljes és igencsak tartós, ugyanakkor új és tisztább, azaz kevésbé ideologizált formákban tovább.

Ha végül minden eszmei, erkölcsi és egyéb, hasonlóan a felszint jellemző körülménytől és szövegtől elvonatkoztatunk, ha a továbbelő magatartások és viszonyok lemeztelenített valóságát vesszük figyelembe, akkor arra a világra bukkanunk, amelynek képzeletbeli mását a SINISTRA KÖRZET-ben teremtette meg Bodor Ádám. Méghozzá úgy, hogy az elbeszélésből még az átalakulások szakaszai is felsejlenek.

5. Ez a felismerés azonban csak lezárhatja a regény megértését. Értelmezni persze sokfeléppen lehet, mindenki úgy fog neki, ahogy azt lelke diktálja, de a megértés Bodor Ádám lelke szerint kellene történni. Vagyis aszerint, ahogy az olvasás során megsejtünk valamit abból, ami az író lelkében feszült.

A regény mindenesetre akkor kezd feltárulni, amikor az olvasó észreveszi, hogy az ezernyi valószínű és mégis lehetetlen, lehetséges és mégis valószínűtlen dolog egy képzeletbeli valóság meséjévé áll össze. Mert minden, amiről Andrej mesél, részleteiben valóságos dolgokat érint. Hiszen léteznek medvék, és léteznek ezredesek és így tovább. Csak éppen nem úgy, ahogy azt Andrej elmeséli. Minden lehet valóságos, minden akár meg is történhetett, és mégis biztos benne az olvasó, hogy semmi sem történhetett meg úgy, ahogy olvassa. A képzeletvilágnak az az értékelése, hogy a részletek lehetnek igazak, de az egész semmiképpen, egyszer csak megfordul. És az olvasó rájön arra, hogy a részletek egyike sem lehet igaz, viszont éppen az egész az, ami igaz. Pontosan ez a felismerés nyitja meg az utat annak a megértéséhez, hogy a Sinistra körzet egy valóságosan léte-

zett világ égi mása. Ami éppen azért lehetséges, mert semmi sincs benne, ami valamilyen földi valóságunk pontosan megfelelné. Csak az önkényi rendjével összetartozó emberi magatartások valóságosak. És ebben a felismerésben teljesebbé válhat az aztán magának a regénynek a megértése.

A megértés folyamata ugyan a képzeletbeli jelleg felismerésével indul meg, hogy az ettől kezdve már folyamatosan formálódó érzések lépésről lépésre kapjanak formát, mindaddig, amíg meg nem állapodnak és arculatot nem kapnak. Ez az arculat azonban végül is homályos marad. Még az érzések leülepedése sem hoz teljes tisztázódást. Mert sok minden bizonytalan és megnevezhetetlen marad. És főleg azért, mert marad olyasmis, amit nem tudunk meghatározni, de amire bizottsággal ismerünk rá mégis.

Ehhez az is hozzájárul, hogy nem ébrednek újra azok az érzések, amelyek a rendszer nyomása alatt kísérték napjainkat. Bizonytalanság, nyugtalanság sejlik fel az emlékek mélyéből. Valami azonban mindig hiányzik a meglevenítő emlékezésből. Akkoriban újra és újra félelmekkel találkoztunk volt. Rövid rettegek, hosszabb félelmek és szinte állandó szorongások fogták be az életet úgy, hogy váltakozásaik csak időlegesen tisztultak nyugalommá. A nyugtalanító várakozástól pedig sose lehetett megszabadulni. Mindez annyiféle formát ölthetett, ahányféle helyzetben éltek az emberek, és olyanokat, amilyenek az emberek maguk voltak. Csak a bizonytalan fenyegetés volt közös és általános.

A félelmeket pedig nem lehet megidézni. Márpedig annak a világnak éppen a mindent átfogó félelmek sokasága volt a fenntartója. Oly mértékben, hogy enélkül a rendszer nem is foghatott volna át mindenkit, és az önkéntes szolgátság sem tudott volna rendszerré szilárdulni.

Ezeket a félelmeket senki sem tudta elfelejteni. De csak gondolatban lehet őket megidézni. Ha akarjuk. Az viszont nem az akaratától függ, ami a lélek mélyén él tovább. Sok formája és módja van ennek is, de valamelyik mindig eleven marad bennünk. Még akkor is, amikor a folyamatos átalakulások által lehetővé tett kibontakozás már elfedte a régi élmények hatásait. Abban az esetben viszont, ha valamilyen szakítással bújtunk ki a rend-

szert kényszerítő szorításából, ha mondjuk országot változtattunk, akkor e szabadító váltás különös cezúrája szerint gömbölyödhetnek össze az érzések. A félelmek és szorongások emléke úgy is átalakulhat, hogy fallá válik. Ódzkodunk visszamenni oda, ahol a rendszer, amelyből kiszakítottuk magunkat, megéltük. Ugyanakkor mindig érezni a visszalátogatás erősödő vágyát. Visszamegyünk, ahogy Bodor Ádám visszaküldi Andrejt. És mi is úgy járunk-kelünk ott, mint ő. Kereshetjük régi kedvesünk házat a kakukkfüves réten, de csak üszkös nyomaira találunk. Vagy ha megtaláljuk a házat, az ő nyomait már csak a temetőben leljük meg. Vagy ha megtaláljuk őt magát, akkor meg a szerelem pernyéjével kell megelégednünk. Köthetünk új barátságokat, találhatunk új szerelemre, de ez is csak a valaha voltak elföldelését segítheti.

Az emlékek azonban így is megmaradnak. Azokkal és a lappangó érzésekkel egyvalamit mindig lehet tenni. Mesévé lehet formálni, hogy a képzelt történetek egybekapcsolódó vonalai úgy kristályosodjanak ki, mint Andrej nyomai a körzet füves rétjein. Hogy ne tűnjön el nyomtalanul az, ahogy az író maga élte volt meg a rendszer valóságos világát.

Mert amit Bodor Ádám a regény lezárásaként mondat el Andrej Bodorral, az végül is az egész regénynek és ezzel szerzőjének is az igazsága: *„Éjnek évadján a lenyugvó hold csöndjében érkeztem a tetőre, sítalpaím ezüst szalagja most is ott kanyargott tisztásokon át a Kolinda-erdő bűvőpatakjai felé. Utoljára még átjárt egy kis jóleső meleg: azért mégsem tűnök el erről a tájról nyomtalanul.”* (158. o.)

Tordai Zádor

## ÖREGKORI MESTERESSÉ

Lengyel Balázs: *Két Róma*  
Balassi Kiadó, 1995. 188 oldal, 380 Ft

A kötet nagyobbik része rövid cikkek gyűjteménye, dokumentumközlés, interjú, még hozzá négy ciklusban, IRODALMI ARCKÉPEK, EGY S MÁS A MÚLTBÓL, DOKUMENTUMOK,